

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства

ФАНЕТЫКА. АРФАЭПІЯ

Метадычныя рэкамендацыі па дысцыпліне “Беларуская мова”
для спецыяльнасці:

1-01 01 01 Дашкольная адукацыя

Склала дацэнт Мордас Н.Р.

Мінск

2018

З М Е С Т

1. Фанетыка

1.1. Фанетыка як раздзел мовазнаўства.

1.2. Прадмет і задачы фанетыкі.

1.3. Класіфікацыя гукаў маўлення.

1.4. Акустычныя, артыкуляцыйныя і функцыянальныя адрозненні паміж галоснымі і зычнымі гукамі.

1.5. Галосныя гукі і іх класіфікацыя.

1.6. Зычныя гукі і іх класіфікацыя. Няпарныя зычныя паводле глухасці і звонкасці, цвёрдасці і мяккасці.

2. Арфаэпія

2.1. Арфаэпія і яе задачы.

2.2. Арфаэпічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

2.3. Арфаэпічная норма і культура маўлення.

2.4. Прычыны парушэння арфаэпічных нормаў у вусным маўленні дзяцей дашкольнага ўзросту.

2.5. Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных.

2.6. Вымаўленне зычных і спалучэнняў зычных.

2.7. Асаблівасці вымаўлення галосных, зычных гукаў і іх спалучэнняў дзецьмі дашкольнага ўзросту.

2.8. Вымаўленне некаторых граматычных форм.

2.9. Тыповыя арфаэпічныя памылкі ў вусным маўленні дзяцей дашкольнага ўзросту і шляхі іх выпраўлення.

3. Практычныя заданні па тэмах “Фанетыка” і “Арфаэпія”

4. Кантрольная праца па тэмах “Фанетыка” і “Арфаэпія”

1. Фанетыка

1.1. Фанетыка як раздзел мовазнаўства

Фанетыка (ад грэч. *phōnē* гук, *phōnētikos* гукавы) – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы: гукі, склады, такты, фразы, а таксама націск і інтанацыю. Фанетыкай называюць таксама і сам гукавы бок мовы.

Фанетыка займае асаблівае месца сярод *лінгвістычных навук*, паколькі даследуе гукавыя сродкі, пазбаўленыя самастойнага значэння. Напрыклад, злучнік *і* – гэта слова, якое мае пэўнае значэнне, што рэалізуецца ў канкрэтным кантэксце, але гук [і] гэтага значэння не мае. Калі самастойныя і службовыя словы маюць знешні бок (гукавую форму) і ўнутраны (значэнне), то гукі мовы – аднабаковыя адзінкі: маюць толькі знешняе афармленне.

У фанетыцы вылучаюцца самастойныя часткі, якія вывучаюць такія фанетычныя сродкі, як націск (*акцэнталогія*), склад (*сілабіка*), інтанацыя (*інтаналогія*).

1.2. Прадмет і задачы фанетыкі

У залежнасці ад задач вывучэння гукавых сродкаў адрозніваюць фанетыку агульную, прыватную, апісальную, гістарычную, параўнальную.

Дляагульнай фанетыкі прадметам даследавання з'яўляецца тое, што характэрна для гукавога боку ўсіх моў: будова маўленчага апарата чалавека, заканамернасці змены гукаў ў маўленчай плыні, класіфікацыя гукаў, суадноснасць гука і фанемы, агульныя прынцыпы члянэння гукавой плыні на пэўныя адрэзкі.

Прадметам вывучэння **прыватнай фанетыкі**, або фанетыкі асобных моў, выступаюць задачы гукавога боку канкрэтных моў. Прыватная фанетыка можа быць апісальнай і гістарычнай.

У курсе “Беларуская мова” (для студэнтаў факультэта дашкольнай адукацыі) аб'ектам даследавання з'яўляецца фанетычная сістэма мовы нашага перыяду, г.зн. яе функцыянаванне ў сучасным часе. Вывучэнне гукавой сістэмы на пэўным этапе яе развіцця, г.зн. у сінхронным плане – гэта задача **апісальнай (або сінхроннай) фанетыкі**.

Аднак на працягу гістарычнага развіцця гукавая сістэма мовы можа змяняцца. Вывучэнне змен у гукавым ладзе пры развіцці мовы з'яўляецца асноўнай задачай **гістарычнай (або дыяхранічнай) фанетыкі**. Пры дапамозе **гістарычнай фанетыкі** можна больш глыбока зразумець фанетычныя з'явы на сучасным этапе.

Калі ў сферу даследавання ўключаюцца гукавыя сродкі і з'явы розных моў з мэтай іх супастаўлення і выяўлення спецыфічных адрозненняў, тады гэта аб'ект **параўнальнай фанетыкі**.

1.3. Класіфікацыя гукаў маўлення

Гукі – мінімальныя адзінкі маўленчай плыні, якія характарызуюцца акустычнымі і перцэптыўнымі (звязаны з успрыняццём маўлення) прыметамі, а таксама з’яўляюцца вынікам працы маўленчага апарата чалавека. Гукі – сегментныя, або лінейныя, фанетычныя адзінкі, пазбаўленыя значэння. Гукі з’яўляюцца будаўнічым матэрыялам для фанетычных адзінак больш высокага ўзроўню, г. зн., што гукі валодаюць утваральнай уласцівасцю. Але па гуках словы і адрозніваюцца. Так, словы *мука* і *рука* адрозніваюцца гукамі $[m^o]$ і $[p^o]$. Гэта асноўныя функцыі гукаў – словаўтваральная і словаадрознівальная.

Гукі мовы маюць розныя ўласцівасці, таму і даследуюцца з розных бакоў: акустычнага (або фізічнага), артыкуляцыйнага (або фізіялагічнага), перцэптыўнага (або ўспрымальнага) і функцыянальнага (або лінгвістычнага).

Акустычны (або фізічны) аспект дазваляе вывучаць гукі як фізічную з’яву. З пункту гледжання акустыкі гук – гэта ваганне паветра пад уздзеяннем пругкага цела. Такім целам для гукаў мовы з’яўляюцца органы маўлення. Гукі мовы маюць такія фізічныя якасці, як сіла, вышыню, працягласць, тэмбр. Сіла гука абумоўліваецца амплітудай вагання паветра. Сіла гука будзе большая, калі большая яго амплітуда. Вышыня гука залежыць ад частаты. Чалавечы слых успрымае гукі з частатой ад 20 да 20 тысяч герц (герц – адно ваганне ў секунду). Тэмбр гука ствараецца спалучэннем ваганняў рознай частаты і сілы.

Пры *артыкуляцыйных (або фізіялагічных)* даследаваннях увага звяртаецца на працу маўленчых органаў, у выніку дзейнасці якіх і ўтвараюцца гукі. Артыкуляцыйна (ад лац. *articulatio* – членападзельнае вымаўленне) кожны гук утвараецца ў выніку складаных рухаў маўленчых органаў.

Перцэптыўны (або ўспрымальны) аспект дапамагае вывучыць гукі з п. гл. іх успрымання носьбітамі мовы. У паняцце перцэпцыі (ад лац. *percepto* – успрымаць) уваходзіць першасная апрацоўка маўленчага сігналу і сістэма працэсаў інфармацыйнай перапрацоўкі тэксту.

Пры *функцыянальным (або лінгвістычным)* аспекце гук мовы ўтварае мноства гукаў маўлення, падобных па артыкуляцыйных і акустычных характарыстыках. Адно і тое ж слова, вымаўленае мужчынам і жанчынай, дзіцем і сталым чалавекам, будзе адрознівацца па сваіх характарыстыках: тэмбрам, асаблівасцямі будовы маўленчага апарата. Але кожны раз мы будзем успрымаць комплекс гукаў, вымаўлены рознымі людзьмі, як адно і тое ж слова. Гэта адбываецца таму, што існуе пэўны эталон гука, які знаходзіцца ў свядомасці чалавека, і згодна з якім гукі маўлення атаясамліваюцца. Значыць, гук мовы не канкрэтны гук, а абстракцыя – фанема. Фанемы вывучаюцца ў такім раздзеле мовазнаўства, як фаналогія. Названыя аспекты вывучэння гукаў мовы (акустычны, артыкуляцыйны, перцэптыўны і функцыянальны) вельмі цесна звязаны паміж сабой, паколькі даследуюць адну і тую ж фанетычную адзінку (гук), але з розных бакоў. І

толькі сукупнасць атрыманых фактаў дасць магчымасць разглядаць гукі мовы як цэласную з'яву.

1.4. Акустычныя, артыкуляцыйныя і функцыянальныя адрозненні паміж галоснымі і зычнымі гукамі

Артыкуляцыя (ад лац. *articulatio*, *articulo* – членараздзельна вымаўляю) – рух маўленчых органаў пры ўтварэнні гукаў.

З пункту гледжання артыкуляцыі ўсе гукі падзяляюцца на зычныя і галосныя. Найбольш істотнымі адрозненнямі паміж зычнымі і галоснымі з'яўляюцца наступныя.

1. Галосныя ў адрозненне ад зычных з'яўляюцца вяршыняй гучнасці склада.

2. З акустычнага пункту гледжання галосныя – гэта чыстыя тоны, а зычныя – шумы або шумы з тонамі. Галасавыя звязкі абавязкова ўдзельнічаюць пры ўтварэнні галосных, пры ўтварэнні ж зычных голас можа і адсутнічаць, але абавязкова прысутнічае шум.

3. Ваганні галасавых звязак пры ўтварэнні галосных перыядычныя, раўнамерныя, а пры ўтварэнні зычных – непэрыядычныя.

4. Пры ўтварэнні галосных адсутнічае перашкода на шляху выдыхаемага паветра, а пры ўтварэнні зычных такая перашкода заўсёды ёсць.

5. Пры артыкуляцыі галосных характэрны размыкальныя рухі, а пры ўтварэнні зычных – змыкальныя рухі.

6. Пры артыкуляцыі галосных мускульнае напружанне з'яўляецца нелакалізаваным, разлітым, а пры ўтварэнні зычных – лакалізаваным.

7. Зычныя нясуць большую сэнсавую нагрузку, чым галосныя. Так, калі са слова назваць толькі галосныя гукі [э], [а], то застанецца незразумелым сэнс слова. Больш зразумелым будзе, калі назавём зычныя [к], [р], [с], [л] (слова *крэсла*).

1.5. Галосныя гукі і іх класіфікацыя

Галосных гукаў у беларускай мове 6. Крыніцай іх ўтварэння з'яўляюцца перыядычныя ваганні, якія ўзнікаюць пры дзеянні галасавых звязак. Паветраны струмень, на шляху якога адсутнічае перашкода, праходзіць праз поласць рота свабодна. Пры артыкуляцыі галосных адзначаецца агульнае напружанне органаў маўлення і слабы струмень паветра. Галосныя ў адрозненні ад зычных характарызуюцца больш простымі рухамі языка.

У беларускай мове галосныя класіфікуюцца па трох прыметах:

1. раду,
2. пад'ёму,
3. наяўнасці або адсутнасці лабіялізацыі.

Рад вызначаецца месцам утварэння галосных гукаў, якое залежыць ад рухаў языка па гарызанталі. Вылучаецца *пярэдні* рад (актыўны ўдзел у

артыкуляцыйі гукаў прымае пярэдня частка языка: [i], [э]), *сярэдні* (актыўна артыкулюе сярэдняя частка языка: [ы], [а]) і *задні* рад (пры вымаўленні галосных язык значна адцягнуты назад: [о], [у]).

Пад'ём характарызуецца спосабам утварэння гукаў і залежыць ад рухаў языка па вертыкалі. У беларускай мове галосныя пры гэтым падзяляюцца на тры групы: 1. галосныя *верхняга* пад'ёму (пры іх вымаўленні язык займае самае высокае становішча: [i], [ы], [у]), 2. галосныя *сярэдняга* пад'ёму (язык займае больш нізкае становішча: [э], [о]), 3. галосныя *ніжняга* пад'ёму (язык займае і самае нізкае становішча: [а]).

Трэцяй прыметай класіфікацыі галосных з'яўляецца наяўнасць або адсутнасць **лабіялізацыі**, г.зн. выцягвання і акруглення губ. Па гэтай прымеце галосныя падзяляюцца на *лабіялізаваныя* (пры іх утварэнні губы збліжаюцца і акругляюцца: [о], [у]) і *нелабіялізаваныя* (губы застаюцца пасіўнымі: [а], [i], [ы], [э]).

У беларускай мове лабіялізацыя ёсць толькі ў галосных задняга рада, яна адсутнічае ў галосных пярэдняга і сярэдняга рада.

Усю сукупнасць артыкуляцый, неабходных для свабоднага ўтварэння гукаў мовы, называюць **артыкуляцыйнай базай мовы**. Артыкуляцыйныя базы розных моў адрозніваюцца адна ад другой. Напрыклад, у беларускай мове адсутнічаюць язычковыя (увулярныя), глоткавыя (фарынгальныя) і гартанныя (ларынгальныя) гукі, а гэта дае магчымасць успрымаць нашу мову як мілагучную, напеўную, мяккую, звонкую. Такое ўражанне складаецца з-за істотных асаблівасцей беларускай мовы: акання (*вока – вачамі, мора – марскі*), дзекання і цекання (*дзеці, у садзе, у куце*), наяўнасць [ў] (*воўк, даўжыня*), асіміляцыйная мяккасць свісцячых ([с']*нег, [з']мена*), наяўнасць падоўжаных зычных (*насенне, збожжа, печчу*) і інш. Адметнасцю беларускай артыкуляцыйнай базы з'яўляецца агульная ненапружанасць органаў маўлення, высокі пад'ём языка, схільнасць да моцнай палаталізацыі гукаў і да цвёрдага вымаўлення зацвярдзелых зычных.

1.6. Зычныя гукі і іх класіфікацыя. Няпарныя зычныя паводле глухасці і звонкасці, цвёрдасці і мяккасці

У беларускай мове **39 зычных гукаў**. Пры іх ўтварэнні ў большасці выпадкаў крыніцай гука з'яўляюцца шумы ў шчылінах паміж актыўнымі і пасіўнымі органамі маўлення. Галасавыя звязкі служаць дадатковай крыніцай. Толькі для нязначнай групы зычных (санорных) галасавыя звязкі з'яўляюцца асноўнай крыніцай гуку. Для характарыстыкі зычных істотнае значэнне мае як характар крыніцы гука, так і месца яе размяшчэння ў моўным апарце. У сувязі з гэтым зычныя класіфікуюцца па чатырох артыкуляцыйных прыметах:

1. месца ўтварэння;
2. спосаб утварэння;
3. удзел голасу і шуму;
4. наяўнасць або адсутнасць палаталізацыі.

Па *месцы ўтварэння* ўсе зычныя гукі ў залежнасці ад актыўнасці тых ці іншых органаў маўлення падзяляюцца на *губныя*, або *лабіяльныя* (ад лац. *labialis* – губны) і *язычныя*. Гэта значыць, што ў губных зычных актыўным органам маўлення з'яўляецца ніжняя губа, а ў язычных такім органам будзе язык.

У залежнасці ад таго, да якога пасіўнага органа дакранаецца актыўны (ніжняя губа), губныя зычныя гукі падзяляюцца на наступныя падгрупы:

1. *губна-губныя*, або *білабіяльныя* (ад лац. *bi, bis* – двойчы + *labialis* – губны). Пры іх утварэнні ніжняя губа (актыўны орган) артыкулюе да верхняй губы (пасіўны орган). У беларускай мове іх 7: [б], [б'], [п], [п'] [м], [м'], [ў];

2. *губна-зубныя*, або *лабіяльна-дэнтальныя* (ад лац. *labium* – губа + *dens, dentis* – зуб). Ніжняя губа (актыўны орган) артыкулюе да верхніх зубоў (пасіўны орган): [в], [в'], [ф], [ф'] – 4 гукі.

Язычныя гукі ў залежнасці ад таго, якая частка языка з'яўляецца *актыўнай*, падзяляюцца на *пярэднеязычныя* (вымаўляюцца з паднятым кончыкам языка: [т], [д], [с], [с'], [з], [з'], [р], [ж], [ш], [ж], [ч], [ц], [ц'], [н], [н'], [л], [л'] (19 гукаў); *сярэднеязычны* гук [й], пры вымаўленні якога актыўна працуе сярэдняя частка языка; *заднеязычныя* (актыўнай з'яўляецца задняя частка языка): [г], [г'], [к], [к'], [х], [х'] (8 гукаў).

Язычныя гукі паводле *пасіўнага* органа, да якога артыкулюе язык, падзяляюцца на:

1. *зубныя* [т], [д], [з], [с], [ц], [н], [л], [л'], [р] (10 гукаў);
2. *пярэднепаднябенныя*: [с'], [з'], [ц'], [ц'], [н'] [ж], [ш], [ж], [ч] (9 гукаў);
3. *сярэднепаднябенныя*: [й], [г'], [г], [к'], [х']--5 гукаў;
4. *заднепаднябенныя*: [г], [г], [к], [х]—4 гукі.

Спосаб утварэння гукаў характарызуецца тыпам перашкоды на шляху выдыхаемага паветра, а таксама спосабам пераадолення гэтай перашкоды. У адпаведнасці з гэтым усе зычныя гукі падзяляюцца на:

1. *змычныя* (або *выбухныя*). Пры іх утварэнні органы маўлення змыкаюцца, утвараючы перашкоду на шляху паветра, потым паветра рэзка прарывае змычку, у выніку чаго ўтвараецца шум, падобны на выбух (= гук), іх у беларускай мове 10: [б], [б'], [п], [п'], [д], [т], [г], [г'], [к], [к'];

2. *шчылінныя* (або *фрыкатыўныя* (ад лац. *fricatio* – трэнне), *працяжныя*). Пры іх утварэнні актыўны орган збліжаецца з пасіўным, утвараючы шчыліну. Пры праходзе паветранага струменя праз гэтую шчыліну ўзнікае характэрны шум. Шчылінных у беларускай мове 16: [в], [в'], [ф], [ф'], [ў], [й], [х], [х'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [г], [г'], [ш];

3. *змычна-шчылінныя* (або *афрыкаты* (ад лац. *affricata* – прыцёртая)). У працэсе ўтварэння афрыкат назіраецца спалучэнне змычнага і шчыліннага спосабаў. Органы маўлення спачатку змыкаюцца, а затым плаўна разыходзяцца. Да афрыкат адносяцца 6 гукаў: [ц], [ц'], [ж], [ч];

4. *змычна-праходныя* (або *плаўныя*) гукі. Ствараецца поўная змычка органаў у адным месцы з адначасовым праходам для паветранага струменя ў іншых месцах. Да іх адносяцца 6 гукаў: [м], [м'], [н], [н'], [л], [л']. Паветра можа праходзіць як праз поласць носа, так і праз поласць рота. У залежнасці

ад гэтага плаўныя гукі бываюць насававымі: [м], [м'], [н], [н'] (паветра ідзе праз насавую поласць) і ротавымі, або бакавымі: [л], [л'] (паветра ідзе праз ротавую поласць);

5. *дрыжачы гук (або вібрант)*. Узнікае ў выніку дрыжання актыўных органаў. Кончык языка змыкаецца і размыкаецца з альвеоламі, у выніку чаго і ўзнікае вібрацыя. Вібрантам у беларускай мове з'яўляецца **l** гук [р].

Па *ўдзеце голасу і шуму* ўсе зычныя падзяляюцца на *санорныя* і *шумныя* гукі. Пры ўтварэнні санорных голас, або тон (перыядычныя ваганні галасавых звязак) пераважае над шумам. Іх **ll**: [м], [м'], [н], [н'], [л], [л'], [в], [в'], [ў], [р], [j]. Санорныя маюць наступныя асаблівасці:

1) не падпадаюць асіміляцыі па глухасці перад глухімі: [імкл'іва], [в'адз'эрца];

2) глухія зычныя перад імі не пераходзяць у звонкія: [ц'эплын'а], [выдатны];

3) не аглушаюцца на канцы слова: [пыл], [млын], [дар].

Шумныя зычныя падзяляюцца на дзве групы: *глухія і звонкія*. Глухія ўтвараюцца толькі з шуму, у іх зусім адсутнічае голас: [к], [к'], [п], [п'], [с], [с'], [ф], [ф'], [т], [ч], [ш], [х], [х'], [ц], [ц'] (**l5** гукаў).

У звонкіх зычных ёсць і шум, і голас, але шум пераважае над голасам: [б], [б'], [г], [г'], [γ], [γ'], [д], [з], [з'], [ж], [ж], [з], [з'] (**l3** гукаў).

Глухія і звонкія зычныя ўтвараюць суадносныя пары: [п]-[б], [п']-[б'], [с]-[з], [с']-[з'], [т]-[д], [ц']-[з'], [х]-[γ], [ш]-[ж], [ч]-[ж]. Трэба памятаць, што глухія [ф], [ф'] не маюць адпаведных звонкіх ([в], [в'] – санорныя!). Парамі па звонкасці-глухасці з'яўляюцца: [г]-[к] (найчасцей у сярэдзіне запазычаных слоў): э[гз]амен, ане[гд]от, [γ]- [х]:[с'н'ау'і]--[с'н'эх].

Акрамя асноўнай артыкуляцыі, пры ўтварэнні зычнага можа выкарыстоўвацца таксама дадатковая артыкуляцыя. Яна не змяняе асноўны характар шуму, а надае яму спецыфічнае адценне. У беларускай мове дадатковай артыкуляцыяй зычных з'яўляецца **палаталізацыя** (ад лац. palatum – паднябенне). Яна выражаецца ў напружанні і пад'ёме сярэдняй часткі языка да цвёрдага паднябення. Пры дапамозе палаталізацыі ўтвараюцца *мяккія* (або *палаталізаваныя*) зычныя: [б'], [п'], [м'], [н'], [л'], [з'], [ц'], [к'], [х'], [г'], [γ'], [з'], [с'] (**l3** гукаў). Паколькі для [j] асноўнай з'яўляецца сярэднеязычная артыкуляцыя, то ён называецца *палатальным*.

Зычныя гукі без дадатковай артыкуляцыі называюцца *цвёрдымі*, або *непалаталізаванымі*, *велярызаванымі*. Велярызацыя (ад лац. velaris – заднепаднябенны) – гэта дадатковая артыкуляцыя, пры якой, у адрозненні ад палаталізацыі, утвараюцца цвёрдыя зычныя. Пры велярызацыі задняя частка спінкі языка падымаецца да мяккага паднябення.

Большасць зычных гукаў могуць утвараць пары па цвёрдасці-мяккасці: [б]-[б'], [д]-[з'], [т]-[ц'], [з]-[з'], [с]-[с'], [в]-[в'] і г.д. У беларускай мове гук [j] не мае адпаведнага цвёрдага, а гукі [ж], [ж], [ч], [ш], [р], [ц] не маюць мяккіх адпаведнікаў і называюцца *зацвярдзелымі*.

2. АРФАЭПІЯ

2.1. Арфаэпія і яе задачы

Арфаэпія (ад грэч. *orthoépeia*, ад *orthos* – правільны і *épos* – маўленне) можа разглядацца ў шырокім і вузкім значэнні. У першым выпадку арфаэпія – гэта сукупнасць вымаўленчых норм нацыянальнай мовы, што забяспечваюць адзінства яе гукавога афармлення; у другім – гэта раздзел мовазнаўства, у якім вивучаюцца вымаўленчыя нормы.

Арфаэпія вырашае наступныя задачы:

- 1) апісанне літаратурнага вымаўлення;
- 2) выпрацоўка правілаў аднастайнага вымаўлення;
- 3) вивучэнне ўжывання фанем, іх размяшчэння ў слове;
- 4) выпрацоўка вымаўленчых рэкамендацый;
- 5) даследаванне арфаэпічных варыянтаў.

Захаванне адзінства ў вымаўленні гукаў, іх спалучэнняў садзейнічае больш лёгкай камунікацыі паміж людзьмі. Арфаэпічныя правілы складваюцца гістарычна і разам з фарміраваннем нацыянальнай мовы, калі развіваюцца розныя формы публічнага вуснага маўлення. Звычайна правілы вымаўлення становяцца абавязковымі нормамаі нацыянальнай мовы даволі позна, пасля ўнармавання арфаграфічнай сістэмы (для беларускай мовы гэты працэс пачаўся ў пачатку 20 ст.).

Сярод арфаэпічных норм адрозніваюць непасрэдна вымаўленчыя нормы (рэалізацыя фанем у розных пазіцыях, фанемны склад марфем – гэта вузкае разуменне арфаэпіі), а таксама нормы суперсегментнай фанетыкі (націск і інтанацыя – шырокае разуменне). Арфаэпія, вивучаючы функцыянаванне такіх норм, дазваляе выпрацаваць вымаўленчыя рэкамендацыі.

Арфаэпія адрознівае месца націску ў слове: *адло́маны* і *адлама́ны*, *галле́* і *голле́*, *слоўца́* і *слаўцо́*; у словах-амографах: *атлас* і *атла́с*, *бакавы* і *бакавы́*, *галіна* і *галіна́*; у граматычных формах: *валіць* і *ва́ліць*, *сушыць* і *су́шыць*, *лічыць* і *лі́чыць*.

Практычнае значэнне арфаэпіі заключаецца ў выкарыстанні арфаэпічных ведаў у методыцы навучання роднай мове дашкольнікаў, пры навучанні гукавой і пісьмовай формам мовы. Арфаэпія вызначае правілы чытання літар, іх спалучэнняў, вучыць дзяцей дашкольнага ўзросту правільна чуць літаратурнае маўленне, суадносіць націскныя і ненаціскныя склады. На выкарыстанні арфаэпічных норм павінна грунтавацца навучанне выразнаму чытання дзяцей ва ўстановах дашкольнай адукацыі.

2.2. Арфаэпічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы

Норма – найбольш пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і таму заканадаўча замацаваным у выглядзе правіл, рэгламентацый. Нормы беларускай літаратурнай мовы – гэта прынятыя ў грамадска-маўленчай практыцы адукаваных людзей правілы ўзорнага вымаўлення і напісання, словаўтварэння і словаўжывання.

Нарматыўнасць выяўляецца ў мове у дваіным плане: нарматыўнасць як сукупнасць лексем, словаформ, моўных канструкцый, якія рэальна выкарыстоўваюцца ў мове, і нарматыўнасць як сукупнасць тэндэнцый адбору і тэндэнцый выкарыстання моўных сродкаў.

Для таго, каб прызнаць тую ці іншую з’яву нарматыўнай, неабходны наступныя ўмовы:

- а) рэгулярная ўжывальнасць дадзенага спосабу выражэння;
- б) адпаведнасць гэтага спосабу выражэння магчымасцям сістэмы літаратурнай мовы (з улікам яе гістарычнай перабудовы);
- в) грамадскае адабрэнне рэгулярна ўзнаўляльнага спосабу выражэння.

Прыведзеныя азначэнні тычацца моўнай нормы. Аднак калі мы прызнаём суадносіны мова – маўленне, то неабходна гаварыць і аб маўленчай норме. Паняцце маўленчай нормы цесна звязана з паняццем функцыянальнага стылю. Калі моўныя нормы адзіныя для літаратурнай мовы ў цэлым, яны аб’ядноўваюць ўсе нарматыўныя адзінкі незалежна ад спецыфікі іх функцыянавання, то маўленчыя нормы ўстанаўліваюць заканамернасці ўжывання моўных сродкаў у тым ці іншым стылі і яго разнавіднасцях (прыназоўнік аб – пра).

Т.ч. у паняцце стабільнасці нормы ўваходзяць такія прыкметы, як устойлівасць, традыцыйнасць, пэўнае абмежаванне магчымых варыянтаў, тэрытарыяльнае адзінства. Аднак норму не трэба механічна выводзіць з моўнай эвалюцыі. Л.І. Скварцоў увёў паняцце дынамічнай нормы, уключыўшы ў яе і прыкмету патэнцыяльных магчымасцей рэалізацыі мовы. Дынамічная тэорыя нормы, абапіраючыся на патрабаванне адноснай устойлівасці, сумяшчае ў сабе і ўлік прадуктыўных і не залежачых ад волі гаворачых тэндэнцый развіцця мовы, і беражлівыя адносіны да тых маўленчых навыкаў, якія былі атрыманы ад папярэдніх пакаленняў. Улічваючы гэта, норма – значна дыферэнцыраваны комплекс моўных сродкаў, які дазваляе захаванне варыянтаў і сінанімічных спосабаў выражэння. Варыятыўнасць моўных сродкаў забяспечвае функцыянальна-стылістычную дыферэнцыяцыю літаратурнай мовы.

Норма неаднародная па саставу ўваходзячых у яе прыкмет. Ядро літаратурнай нормы складаюць стылістычна нейтральныя (найбольш ужывальныя) моўныя з’явы, перыферыю – з’явы архаічныя і новыя, тэрытарыяльна і функцыянальна адзначаныя, але якія ўваходзяць у рамкі літаратурнай нормы.

Вялікая роля ў выпрацоўцы літаратурнай нормы належыць лепшым прадстаўнікам культуры, вучоным-філолагам. Дыялекты, прафесійная мова, жаргоны знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы, аднак могуць істотна ўплываць на норму.

Моўная норма – катэгорыя гістарычная, адносна ўстойлівая і адначасова зменлівая. Яна не з’яўляецца пастаяннай, яна змяняецца, удасканалюецца, развіваецца, мае варыянты.

Аднак змены павінны адпавядаць агульным заканамернасцям моўнай сістэмы, тэндэнцыям яе развіцця. Афіцыйнаму замацаванню змен моўнай нормы звычайна папярэднічае перыяд варыянтнасці. Варыянты – гэта разнавіднасці адной і той жа моўнай адзінкі, якія валодаюць аднолькавым значэннем, але адрозніваюцца па форме (дзіця-дзіцё; у адрас – на адрас). Варыянты існуюць на ўсіх моўных узроўнях (арфаэпічных, акцэнталагічных, марфалагічных, лексічных).

Працэс змены норм адбываецца наступным чынам. Новае трапляе ў мову ў процівагу існуючым правілам. Яно з’яўляецца звычайна па-за межамі літаратурнага ўжывання – у прастамоўі, у прафесійным маўленні, у размоўна-бытавым і г.д. На другім этапе адбываецца паступовае збліжэнне гэтых двух з’яў, ужо пачынае ўжывацца і ў літаратурнай мове, у вуснай яе разнавіднасці. Трэці этап характарызуецца тым, што дзве з’явы ўжываюцца як варыянты нормы. Затым на чацвёртым этапе адбываецца зрух нормы: раней пазалітаратурны варыянт паступова выцясняе першапачатковы варыянт і замацоўваецца ў літаратурнай мове.

Пры выбары аднаго з магчымых варыянтаў неабходна кіравацца:

- а) фактарам устойлівасці;
- б) аўтарытэтам крыніцы;
- в) асабістым густам;
- г) пашыранасцю.

Адрозніваюць два тыпы норм: імператыўныя і дыспазітыўныя.

Імператыўныя (г.з. строга абавязковыя) – гэта такія нормы, парушэнне якіх расцэнюецца як слабае валоданне мовай (напрыклад, парушэнне норм скланення, спражэння і пад.). Гэтыя нормы не дапускаюць варыянтаў, іншыя іх рэалізацыі разглядаюцца як непраўільныя.

Дыспазітыўныя (не строга абавязковыя) нормы дапускаюць стылістычна адрозныя або нейтральныя варыянты (клавiш – клавiша, тры студэнт – трое студэнтаў).

Неабходна помніць, што побач з варыянтамі, якія дапускаюцца нормамі літаратурнай мовы, існуе і мноста адхіленняў ад норм, г.зн. маўленчых памылак.

Нормы захоўваюцца і змяняюцца ў залежнасці ад многіх умоў: ад уплыву кніг на грамадства, ад моўнага акружэння. З пытаннямі норм, іх варыянтнасці цесна звязаны паняцці нармалізацыі і кадыфікацыі. Часта тэрміны ‘нармалізацыя’ і ‘кадыфікацыя’ ўжываюцца як сінонімы. Аднак у даследаваннях апошніх гадоў гэтыя тэрміны размяжоўваюцца.

Нармалізацыя – комплекс праблем, якія закранаюць наступныя аспекты: а) вывучэнне праблемы азначэння і ўстаўлення нормы літаратурнай мовы; б) даследаванне ў нарматыўных мэтах моўнай практыкі ў яе адносінах да тэорыі; в) прывядзенне ў сістэму, далейшае ўдасканаленне правіл

ужывання ў выпадках разыходжання тэорыі і практыкі, калі з'яўляецца неабходнасць умацавання норм літаратурнай мовы.

Тэрмін кадыфікацыя з'яўляецца больш вузкім ў параўнанні з тэрмінам нармалізацыя і выкарыстоўваецца ў выпадках, калі ідзе гаворка аб рэгістрацыі правіл у нарматыўных працах. Кадыфікаваныя нормы літаратурнай мовы – гэта нормы, якімі павінны карыстацца ўсе носьбіты мовы, любы слоўнік ёсць кадыфікаванне.

Нармалізацыя – гэта працэс станаўлення, выпрацоўкі нормы, яе апісання моваведамі. нармалізацыя ўяўляе сабой гістарычна працяглы адбор з моўных варыянтаў адзіных, найбольш ужывальных адзінак. Нармалізатарская дзейнасць знаходзіць свае выражэнне ў кадыфікацыі літаратурнай нормы – яе афіцыйным прызнанні і апісанні ў выглядзе правілаў у лінгвістычных выданнях (слоўніках, даведніках, граматыках). Т.ч., кадыфікацыя – выпрацаваны звод правілаў, які прыводзіць у сістэму нарміраваныя варыянты, ‘узаконьвае’ іх. Г.зн., тая ці іншая з’ява. перш чым стаць нормай, перажывае працэс нармалізацыі, а ў выпадку грамадскага адабрэння замацоўваецца, кадыфікуецца ў правілах, фіксуецца ў слоўніках з рэкамендацыйнымі паметамі.

Нармалізацыю беларускай мовы ў савецкі час умоўна можна разглядаць як выпрацоўку літаратурных норм на ўсіх маўленчых узроўнях да 1933 г. (“Граматыка” Б.Тарашкевіча), на працягу 1933-1957 гг і пасля 1957 г. Інакш пра гэты працэс можна гаварыць як пра працэс выпрацоўкі і стабілізацыі літаратурных норм на нацыянальнай глебе, збліжэнне выпрацаваных норм з рускамоўнымі і вызваленне норм беларускай літаратурнай мовы ад рускамоўнага ўплыву. Згаданае дае права разважаць пра рухомасць норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Такім чынам, маўленне лічыцца правільным, калі ў ім адсутнічаюць парушэнні агульнаабавязковых літаратурных норм і само яно як звязная мова адпавядае ўсім законам сучаснай беларускай мовы. Сучаснай беларускай літаратурнай мове ўласцівы арфаэпічныя, акцэнталагічныя, арфаграфічныя, пунктуацыйныя, лексічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, фразеалагічныя і стылістычныя нормы.

Арфаэпічныя нормы -- гэта правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў, гукавых спалучэнняў, правілы інтанацыі. Паводле норм сучаснай беларускай арфаэпіі вельмі выразна вымаўляюцца галосныя пад націскам, а зычныя – перад галоснымі і санорнымі, г.зн. калі ягны знаходзяцца ў моцнай пазіцыі: *колас, кніга, вучань*. У іншых пазіцыях не мяняюць сваёй якасці і з'яўляюцца гукамі поўнага ўтварэння толькі [ы], [й], [р]. Усе астатнія відазмяняюцца ў большай ці меншай меры або зусім пераходзяць у іншыя гукі. Напрыклад, у спрадвечных беларускіх словах [о], [э] не пад націскам пераходзяць у [а], [у] пераходзіць у [ў], пры змякчэнні [д], [т] пераходзяць у [дз], [ц]. Як і на стыку прыстаўкі з каранем у межах слова, так і на стыку слоў і словазлучэнняў у межах сказа [і] можа пераходзіць у [ы] (пасля цвёрдых зычных, акрамя *г,к,х*) і ў [j] (пасля галосных): *адыграць, педі[ы]нстытут, праиграць, сястра [й] брат*. Націскны пачатковы [і] мае

пры сабе [j]: *jix, jimi*; пасля галосных у сярэдзіне слоў і таксама вымаўляецца як [ji]: [*змяіны*], [*краіны*].

Вымаўленне некаторых зычных і іх спалучэнняў вельмі цесна звязана з фізіялогіяй гукаў беларускай мовы, з работай органаў маўлення беларусаў. Так, шыпячыя [ж],[ш],[дж],[ч], губна-губны [ў], вібрант [р] практычна не вымаўляюцца мякка, [j] – цвёрда, а [дж],[дз],[дз'] – як два гукі (вымаўленне [дэжэ], [дэзэ] не адпавядае нават дыялектнаму вымаўленню). У беларусаў [з] фрыкатыўны, або шчылінны, выбухным (змычным) ён бывае толькі ў запазычаных словах тыпу *гуз, гузік, гірса* (пустазелле), *гонта* (дахавы матэрыял), *ганак, мязга* (мяккая частка дрэва), *нягелы* і вытворных ад іх, а таксама як вынік асіміляцыі ў словах *вакзал, пакгауз*.

Губна-губныя [б],[п],[м], [ў] і губна-зубныя [в], [ф] не могуць быць мяккімі ў канцы слоў ці перад іншымі мяккімі зычнымі: *голуб, сем, кроў, аббіць*; яны ж, як і [д],[т],[з],[к],[х],[й],[р] не могуць быць падоўжанымі (асабліва мяккімі падоўжанымі). Названыя шыпячыя (ж ш дж ч) перад свісцячымі [з],[с],[дз],[ц] прыпадабняюцца, і наадварот (асіміляцыя шыпячых да свісцячых, свісцячых да шыпячых): *возі[с]я, на пе[ц]ы, [ш]ытак, [ш]ыць*. Асімілятыўная мяккасць адбываецца перад любымі мяккімі, акрамя [з'], [к'], [х'] і толькі са свісцячымі: [дз']*веры, [з']'ява, [ц']'вік, але [з]гінуць, [с]кінуць*.

У большасці выпадкаў [д][т][ч][к] не ўжываецца з [с]: *гара[ц]кі, саве[ц]кі [т+с], баранаві[ц]кі [ч+с]*. Не ўжываюцца разам таксама [д][т] з [ч]: *дакладчык [чч], лётчык [чч]*, а таксама не ўжываюцца яны і паміж сабой: *Гумбальт, Шміт; ручнік, яечня і разм.яешня*.

Зычныя [з],[с],[н],[л],[дз],[ц],[ж],[ч],[ш] у інтэрвакальным становішчы на месцы былых усходнеславянскіх спалучэнняў 'мяккі зычны + ь + j' вымаўляюцца як падоўжаныя; [л],[н] перад мяккімі [дз'], [ц'], [н'], [j] вымаўляюцца толькі як мяккія, але перад іншымі мяккімі зычнымі могуць вымаўляцца і мякка і цвёрда: *кама[н']дзір, ма[н']ціёр, але ба[н]кір, бе[н]зін, ка[н]сервы*.

З XI да XVI ст. беларуская мова набыла такія спецыфічныя рысы ў фанетыцы і арфаэпіі, як поўнагалоссе (*маланка, польмя*), прыстаўныя і ўстаўныя галосныя (*імхі, віхор, рубель*), чаргаванні галосных і зычных, асіміляцыя і дысіміляцыя зычных і г.д.

На арфаэпічныя нормы беларускай мовы значны ўплыў аказвае руская мова. Так, назіраюцца дзве асаблівасці ўздзеяння рускай мовы.

Першая праяўляецца ў маўленні тых асоб, якія беларускую мову вывучаюць пасля засваення рускай. У даным выпадку адбываецца атаясамліванне гукаў беларускай мовы з падобнымі гукамі рускай мовы (гэта называецца *ўяўная тоеснасць*): [ч'] [д'] [т'].

Другая асаблівасць уплыву рускага вымаўлення характэрна для вымаўлення асоб, якія свабодна карыстаюцца і той, і другой мовамі. У такіх выпадках парушэнні вымаўленчых норм датычацца звычайна асобных гукаў у пэўных пазіцыях: [б'j]ю, се[м'], магу – мо[к].

Вымаўленне заўсёды суправаджаецца пэўнай інтанацыяй. Інтанацыйныя нормы сучаснай беларускай мовы фактычна растварыліся ў акцэнталагічных, пунктуацыйных і сінтаксічных. Як сукупнасць фанетычных сродкаў, што выражаюцца ў паслядоўных зменах вышыні тону, сілы і працягласці гучання, а таксама ў зменах тэмбру голаса, інтанацыя праяўляецца пры выразным чытанні і дэкламацыі. З дапамогай інтанацыі ўстанаўліваюцца сэнсава-граматычныя разнавіднасці сувязі паміж асобнымі часткамі выказванняў, падзяляюць сказы на апавядальныя, пыталыныя, пабуджальныя і клічныя, акрэсліваецца эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць выказвання і інш. У залежнасці ад інтанацыі адрозніваецца кніжны і гутарковы, поўны і няпоўны стыль вымаўлення.

Поўны стыль -- выразнае вымаўленне – характэрны для маўлення дыктараў, лектараў. Тэмп такога маўлення запаволены, вымаўленне націскных і ненаціскных галосных гукаў выразнае.

Няпоўны стыль -- беглае вымаўленне – характарызуецца больш хуткім тэмпам, ненаціскныя галосныя і нават склады падвяргаюцца рэдукцыі, назіраецца пропуск, глытанне гукаў, складоў.

Умовай правільнага маўлення з'яўляецца прыгожае, эстэтычнае гучанне (так, напрыклад, непрыгожа гучыць нагнятанне гука [p]). Даныя прасодыкі – навукі аб прынцыпах і сродках членення маўлення і злучэння яго структурных частак – паказваюць, што спецыфічная інтанацыя беларускай мовы забяспечвае ёй адметнасць у больш павольным тэпе, мілагучнасці, вакальнасці.

2.3. Арфаэпічная норма і культура маўлення

Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення – устойлівая, але ў той жа час і дынамічная з'ява, якая развіваецца. Гэтыя нормы абапіраюцца на законы функцыянавання фаналагічнай сістэмы мовы і на грамадска выпрацаваныя, традыцыйна прынятыя правілы, якія могуць змяняцца ў працэсе развіцця вуснага літаратурнага маўлення. Неабходнасць адзінства норм літаратурнага вымаўлення абумоўлівае навучанне гэтым нормам у школе, распаўсюджанне іх сродкамі масавай інфармацыі. А гэта ў сваю чаргу характарызуе агульны культурны ўзровень кожнага носьбіта беларускай мовы, у тым ліку і культуру прафесійнага маўлення педагога.

Паспяховае авалоданне педагагічнай прафесіяй немагчыма без авалодання культурай маўлення і культурай наогул. Камунікатыўная культура педагога, заснаваная на маўленчай культуры, у рэшце рэшт вызначае патэнцыял усёй сістэмы адукацыі, меру яе ўздзеяння на развіццё асобы дашкольніка. Змест прафесійнай дзейнасці сучаснага педагога прад'яўляе да яго шэраг спецыфічных партабаванняў, якія прымушаюць развіваць пэўныя асобныя якасці, прафесійна значныя, неабходныя і абавязковыя.

У цяперашні час праблема авалодання пісьменным, сапраўды культурным маўленнем з'яўляецца асабліва важнай і актуальнай для тых,

хто карыстаецца словам як асноўным інструментам сваёй прафесіі і у першую чаргу для педагогаў, чыё маўленне не толькі галоўная прылада прафесійнай дзейнасці, але і ўзор, які асэнсавана ці неасэнсавана засвойваецца, заўсёды ў той ці іншай ступені ўспрымаецца дзецьмі, а значыць, непазбежна імі тыражыруецца і распаўсюджваецца.

Сучасная ўстанова дашкольнай адукацыі патрабуе ад паспяховага педагога не толькі высокага прафесійнага ўзроўню, не толькі ўмення стварыць камфортны клімат у вучэбна-выхаваўчым працэсе, але і валодання высокім узроўнем маўленчай культуры. Сутнасць паняцця “маўленчая культура педагога” можна ахарактарызаваць як сацыяпедагагічны феномен і разглядаць яго як магчымасць выкарыстоўваць моўныя сродкі (лексіку, граматыку, фанетыку і інш.) у розных умовах зносін у адпаведнасці з мэтай і зместам маўлення для наладжвання ўзаемаразумення з дзецьмі, іх бацькамі і калегамі. Можна канстатаваць, што інварыянтнай складальнай агульнай і прафесійнай культуры будучага педагога з’яўляецца менавіта маўленчая культура, без якой немагчыма паспяховае авалоданне педагагічнай прафесіяй.

Культура мовы педагога ўключае ўсе кампаненты моўнай дзейнасці, сярод якіх найбольш значнымі лічацца этычныя і камунікатыўныя. Камунікатыўныя якасці маўлення – правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня, дарэчнасць, выразнасць і багацце (разнастайнасць) -- з’яўляюцца праяўленнем маўленчай культуры непасрэдна ў зносінах, дапамагаюць правільна іх арганізаваць і зрабіць больш эфектыўнымі. Так, правільнасць маўлення прадугледжвае адсутнасць у ім парушэнняў агульнапрынятых, агульнаабавязковых нормаў літаратурнай мовы, у тым ліку і арфаэпічных.

Традыцыйна ўсе шматлікія правілы вымаўлення можна падзяліць на некалькі груп: вымаўленне галосных і зычных у спрадвечных і даўно запазычаных словах, а таксама вымаўленне галосных і зычных у іншамоўных словах.

2.4. Прычыны парушэння арфаэпічных нормаў у вусным маўленні дзяцей дашкольнага ўзросту

Беларуская літаратурная мова адрозніваецца ад любой гаворкі больш багатым лексічным складам, сінтаксічнымі канструкцыямі. Істотнай прыметай літаратурнай мовы з’яўляецца наяўнасць у ёй агульнапрынятых норм, у тым ліку і арфаэпічных, г.зн. што вуснае маўленне павінна вызначацца правільным літаратурным вымаўленнем. Але часта ў моўнай практыцы назіраюцца і адхіленні ад арфаэпічных норм.

У маўленні дзяцей дашкольнага ўзросту многіх раёнаў Беларусі могуць сустракацца *дыялектныя асаблівасці* гаворкі роднай мясцовасці, якая сваімі фанетычнымі, граматычнымі, сінтаксічнымі характарыстыкамі адрозніваецца ад літаратурнай мовы. Так, напрыклад, заходняй групе гаворак, якія ўваходзяць у паўднёва-заходні дыялект, уласціва моцнае яканне: *бярэгі*

(*берагі*), *сярада* (*серада*), *восянь* (*восень*); прыстаўны гук [h] перад галоснымі [o], [y]: *госянь* (*восень*), *гочы* (*вочы*), *гуліца* (*вуліца*); інфінітыўная форма дзеясловаў на [i]: *браці* (*браць*), *рабіці* (*рабіць*); канцавы [o] у канчатках дзеясловаў 1-ай асобы множнага ліку цяперашняга часу: *спімо* (*спім*), *робімо* (*робім*), *пайдземо* (*пойдзем*). А для гаворкі віцебска-магілёўскай групы, усходняй часткі паўночна-ўсходняга дыялекту характэрна паслядоўнае дысімілятыўнае аканне: *выда* (*вада*), *трыва* (*трава*); інфінітыўная форма дзеясловаў з асновай на зычны на [ц'], [ч], [ш]: *есць* (*есці*), *сеч* (*секчы*), *леж* (*легчы*).

Трэба даводзіць да ведама дзяцей, што кожны носьбіт беларускай мовы павінен добра ведаць не толькі арфаэпічныя нормы літаратурнай мовы, але і асаблівасці сваёй гаворкі. Толькі ўсведамляючы адрозненні паміж імі, можна пазбегнуць памылак, звязаных з уплывам дыялектнай мовы.

Парушэнне норм вымаўлення ў дашкольнікаў 5-7 гадоў можа быць звязана і з **уплывам арфаграфіі** (правапісу), паколькі не ўсякае вымаўленне супадае з напісаннем. І звязана гэта з такімі фанетычнымі законамі, як аглушэнне / азванчэнне зычных, асіміляцыя зубных па мяккасці, прыпадабненне свісцячых да шыпячых і шыпячых да свісцячых, а таксама выбухных да афрыкат і інш.: *ка[с]ка* (*казка*), *лі[ж]ба* (*лічба*), *[ш:]ыць* (*сшыць*), *[с']мяе[с':]я* (*смяешся*), *выкла[ч:]ык* (*выкладчык*). Такія напісанні заснаваны на марфалагічным прынцыпе напісання, пры якім захоўваецца аднастайнасць, адзінае напісанне марфем: прыстаўкі, караня або суфікса.

Уплыў рускай мовы таксама можа стаць прычынай адхіленняў ад норм вымаўлення. У большасці сваёй жыхары Беларусі з'яўляюцца білінгвамі, г.зн. валодаюць дзвюма мовамі – беларускай і рускай. Такое становішча склалася на тэрыторыі нашай краіны гістарычна, але і яно можа ўплываць на характар вымаўлення. Вядома, што фанетычныя сістэмы беларускай і рускай моў маюць свае спецыфічныя рысы. Параўнайце: наяўнасць фрыкатыўнага [h] (беларуская мова) – наяўнасць выбухнога [г] (руская мова), зацвярдзелыя [р], [ж], [ш], [ж], [ч] (беларуская мова) – цвёрдыя і мяккія [р], [р'], [ж], [ж'], [ш], [ш'], [ч], [ч'] (руская мова), наяўнасць [ў] (беларуская мова) – у рускай мове гуку [ў] адпавядаюць гукі [в], [ф], [л] або [у] і інш.: *[h]ара* – *[г]ора*, *[р]ад* – *[р']яд*, *[ч]ас* – *[ч']ас*, *[ж]о[ў]ты* – *[ж']ё[л]тый*, *[ш]эсць* – *[ш']есть*, *пра[ў]да* – *пра[в]да*, *тра[ў]ка* – *тра[ф]ка*, *бы[ў]* – *бы[л]*, *была [ў] брата* – *была [у] брата*. Недакладнае веданне асаблівасцей рускай і беларускай моў можа прывесці да ўзнікнення памылак у вымаўленні.

Для таго, каб пазбегнуць арфаэпічных адхіленняў у маўленні, неабходна выразна ўсведамляць адрозненні паміж літаратурнай мовай і дыялектамі, літаратурнымі нормаў беларускай і рускай моў, а таксама адасабляць нормы вымаўлення і нормы пісьма.

2.5. Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных

Моцнай пазіцыяй для галосных з'яўляецца іх націскное становішча. Націскныя галосныя ў беларускай мове вымаўляюцца і чуюцца выразна: *ле́та, ла́ва, мо́ра, разу́мны, цэ́ны, мы́ць*. Слабая пазіцыя для галосных – ненаціскное становішча. У такой пазіцыі галосныя таксама вымаўляюцца даволі выразна, паколькі не змяняюць сваёй асноўнай якасці: *куто́к, ма́рак, шэ́ры, лясні́чы*. Ненаціскныя галосныя [i], [ы], [у], [а] амаль зусім не змяняюць сваёй якасці, вымаўляюцца выразна: *пацэ́ліць, рэ́чы, журналі́ст*.

Ётавыя галосныя літары **і, е, ё, ю, я** ў пэўных становішчах абазначаюць два гукі адпаведна [ji], [jэ], [jo], [ju], [ja]:

1. у пачатку слова: [ji]скра, [jэ]лка, [jo]н, [ju]білей, [ja]блык;
2. пасля апострафа: аб'[ji]нець, аб'[jэ]хаць, куп'[jo], п'[ju], п'[ja]ўка;
3. пасля мяккага знака: у Ль[ji], ль[jэ], паль[jу], мезаль[ja]нс;
4. пасля іншай галоснай: руча[ji]на, па[jэ]хаць, ма[jo]р, ма[jу], за[ja]ц;
5. пасля ў: салаў[ji], абаў[jэ], абаў[jу], салаў[ja].

Літара **і** вымаўляецца як гук [ы], калі знаходзіцца ў сярэдзіне слова пасля прыстаўкі на зычны або пасля першай часткі слова на зычны: *пед[ы]нстытут, звыш[ы]дэйны, дэз[ы]нфармацыя, гіпер[ы]нфляцыя*. Калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, то ў наступным слове, якое пачынаецца з літары **і**, вымаўляецца [ji] або [j] у залежнасці ад тэмпу маўлення: *зайсці да [ji]х* (сярэдні тэмп), *спытаць у [j]вана* (хуткі тэмп).

Злучнік **і** вымаўляецца як [ы], калі папярэдняе слова заканчваецца на цвёрды зычны (за выключэннем заднеязычных [h], [k], [x]): *Вільнюс [ы] Талін, пыл [ы] дым, але Полацк [i] Мінск, луг [i] поле*. Як гук [i] вымаўляецца злучнік **і** пасля слова на мяккі зычны: *пяць [i] шэсьць, конь [i] бык*.

Гукі [у], [л], [в] змяняюцца на [ў] у становішчы пасля галоснага перад паўзай або зычным: *быў, траўка, пайсці ў госці, аўдыторыя*. Гэта ж перадаецца і на пісьме. Гук [ў] вымаўляецца ў пачатку геаграфічных назваў, імёнаў, прозвішчаў, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны. Але на пісьме гэта не адлюстроўваецца: *у горадзе [ў]фе (Уфе), за [ў]ладзімірам (Уладзімірам), на [ў]рале (Урале)*.

Галосныя [о], [э] не пад націскам змяняюць сваё гучанне і супадаюць у гуку [а]: *м[о]ра – м[а]рскі, р[э]кі – р[а]чны*. Гэтая фанетычная заканамернасць называецца аканнем.

Аканне – гэта супадзенне галосных [о], [э] у гуку [а] пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах: *ц[э]ны – ц[а]на, г[о]лас – г[а]ласавыць*. Аканне адбываецца і пасля мяккіх зычных, але толькі ў першым складзе перад націскам: *[в'о]сны – [в'а]сна, [л'э]с – [л'а]сны*. На арфаграфічным узроўні гэты працэс называецца **яканнем**.

Пасля мяккіх зычных не ў першым складзе перад націскам на месцы галоснага [э] вымаўляецца [э] або [э^а]: *[з'эл'э]нава ты* або *[з'э л'э]наваты, во[с'э]нь* або *во[с'э]нь*.

Правіла акання дзейнічае ў межах аднаго фанетычнага слова. Параўнайце напісанне і вымаўленне: *не быў* – [н'а]´бы ў, *не мог* – [н'а]´мог, але *без перакладу* – [б'эс']´перакладу.

Словы з *ро, ло, рэ* замяняюцца на *ры, лы* не пад націскам: *глотка* – *глытаць*, *хрэст* – *хрысціць*, *кроў* – *крыві*.

Аканне пасля цвёрдых і мяккіх зычных з'яўляецца характэрнай асаблівасцю беларускай мовы.

2.6. Вымаўленне зычных і спалучэнняў зычных

У беларускай літаратурнай мове ёсць зацвярдзелыя гукі, якія заўсёды вымаўляюцца цвёрда: [р], [ж], [ш], [ж], [ч] і [ц] (калі не з мяккага [т']) – *цяпе[р], [ч]овен, ідзе[ш], [ж]онка, [ж]ала, [ц]ана*.

Для беларускай мовы характэрны фрыкатыўны гук [h], які вымаўляецца ў большасці слоў: [γ]орад, на[γ]а, [γ]утарка, [γ]алоўны. Толькі ў асобных словах (звычайна запазычаных) вымаўляецца выбухны гук [г]: а[г]рэст, [г]узкі, [г]анак, маз[г']і, шва[г']ер, [г]арнец, [г]валт, [г]онта, [г']ірса, ане[г]дот.

У беларускай мове ёсць афрыкаты [ж] і [з'], якія вымаўляюцца злітна, непадзельна: *ха[ж]у, ха[з']іць, [з']еці, лю[з']і, ура[ж]ай*. Асобнае вымаўленне [д+ж] і [д+з] характэрна для літар дж і дз, якія знаходзяцца на стыку марфем: *па[дз']емны, а[дж]ыць, а[дз']імаваць*.

Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца і наяўнасць **падоўжаных зычных**, якія ўзніклі гістарычна на месцы спалучэння “мяккі зычны + Ъ” паміж галоснымі: *насе[н':]е, ма[з':]ю, дало[н':]ю, ці[ш:]у, кало[с':]е, жы[ц':]ё, разво[ддз']е, збо[ж:]а*. Пры вымаўленні гэтая асаблівасць захоўваецца. У беларускай мове ніколі не падаўжаюцца губныя зычныя [б], [п], [м], [в], [ф], [ў], а таксама [р]: *Сібір'ю, Об'ю, верф'ю*.

Вымаўленне спалучэнняў зычных падпарадкавана агульным фанетычным законам.

Звонкія і глухія выразна вымаўляюцца перад усімі галоснымі і перад санорнымі (*абавязак, разліць, абвіць*). Такая пазіцыя называецца моцнай. У слабых пазіцыях вымаўляюцца або толькі глухія, або толькі звонкія. Звонкія зычныя на канцы слова, а таксама ў сярэдзіне перад глухімі вымаўляюцца як адпаведныя глухія: *са[т] (сад), лы[ш]ка (лыжка), лё[х]ка (лёгка)*. Глухія зычныя перад звонкімі вымаўляюцца як парныя звонкія: *ка[з']ба (касьба), про[з']ба (просьба), лі[ж]ба (лічба)*.

Свісцячыя і шыпячыя гукі, калі стаяць перад галосным, гучаць выразна, г.зн. знаходзяцца ў моцнай пазіцыі (*шар, сом, суд, жар*). Слабымі пазіцыямі для свісцячых і шыпячых з'яўляецца іх суседства. Шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя (адбываецца рэгрэсіўная асіміляцыя шыпячых): *на до[сц]ы (на дошчы), на рэ[ц:]ы (на рэчцы), апранае[с':]я (апранаешся)*. Свісцячыя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя: *ра[шч]оска (расчоска), [ш:]ытак (шытак), пя[ш]чаны (пясчаны)*. Калі такія

спалучэнні знаходзяцца паміж галоснымі, то вымаўляецца падоўжаны гук, а калі паміж галосным і зычным, то адзін гук.

Слабай пазіцыяй для **выбухных**[д], [т] і **афрыкат**[ч], [ц] з'яўляецца іх суседства. Спалучэнні гукаў [дч] і [тч] на стыку караня і суфікса вымаўляюцца як падоўжаны гук [ч:]: *перакла[ч:]ык* (*перакладчык*), *лё[ч:]ык* (*лётчык*).

Спалучэнні каранёвых зычных [д], [т], [ч], [к] з суфіксальным [с] перадаюцца адным гукам [ц]: *гара[цкі]* (*гарадскі*), *саве[цкі]*, *баранаві[цкі]*, *крыжа[цкі]*.

Спалучэнні [дц], [тц] і [чц] вымаўляюцца як падоўжаны [ц:]: *на вокла[ц:]ы* (*на вкладцы*), *у вопра[ц:]ы* (*у вопратцы*), *на рэ[ц:]ы* (*на рэчцы*).

Спалучэнне [стч] вымаўляецца як [штч]: *Брэ[штч]ына* (*Брэстчына*).

Спалучэнне [чн] вымаўляецца нязменна: *яе[чн']я*, *ру[чн']ік*.

Каранёвыя [з], [с], [г] перад суфіксальным [ск] вымаўляюцца як [ск]: *францу[ск']і* (*французскі*), *выбар[ск']і* (*выбаргскі*), *пале[ск']і* (*палескі*).

У геаграфічных найменнях і назвах народаў каранёвы [к] перад суфіксальным [ск] вымаўляецца як [цк]: *узбе[цк']і* (*узбекскі*), *таджы[цк']і* (*таджыкскі*). Але *О[кск']і*.

Моцнымі пазіцыямі для **цвёрдых-мяккіх зычных** з'яўляецца:

1) становішча перад галоснымі, акрамя [э], паколькі ў беларускіх словах перад [э] выступаюць толькі мяккія зычныя (*зеленаваты, любіць, лёс, вясна*);

2) на канцы слова (*баль, лік, дом, толь*);

3) перад цвёрдымі губнымі і заднеязычнымі (*касьба, просьба, дзядзька*);

4) для [л], [л'] – на канцы слова і перад любым зычным (*пальчык, моль, соль*).

У беларускай мове заўсёды цвёрда вымаўляюцца губныя перад наступным мяккім зычным, а таксама ў канцы слоў: *[бл']яск, [мн']е, [пн']ю, ся[мн']я, насы[пн], вер[фн], се[мн], голу[бн]*.

Слабымі пазіцыямі для цвёрдых - мяккіх з'яўляюцца пазіцыі, у якіх зычныя супадаюць у адным гуку (мяккім або цвёрдым). Свісцячыя зычныя [з], [с] перад наступнымі мяккімі зычнымі (за выключэннем заднеязычных [h'], [к'], [x']) становяцца мяккімі: *пе[с'н']я, [з'б']іць, [с'в']ята*. Але *[ск']інуць, [сх']іліць, [зх']інаць*.

Зычныя [д] і [т] перад наступнымі ётавымі галоснымі *е, ё, ю, я, і*, а таксама перад зычнымі [в'], [м'] пераходзяць адпаведна ў [з'] (**дзекаанне**) і [ц'] (**цеканне**): *[з']е[ц']і, [ц']юльпан, [ц']ір, [ц']вік, [ц']мяны, [з']веры*. Але пераход [д] у [з'], [т] у [ц'] не адбываецца на стыку марфем: *а[д]весці, па[д]мерзнуць*.

Зычныя [л], [н] перад мяккімі [з'], [ц'], [н'], [ж] вымаўляюцца мякка, як [л'], [н']: *на вера[н']дзе, вы[л']е, па кама[н']дзе*. Тыя ж самыя фанетычныя законы дзейнічаюць на стыку слоў, калі разам яны ўтвараюць адно фанетычнае слова. Напрыклад, *[з'] верай, [ж] жытам, [с] сабакам, па[ц] цэглай, [с'] песняй* і г.д.

Многія запазычаныя словы не падпарадкоўваюцца агульным законам, якія дзейнічаюць у беларускай мове для спрадвечных і даўно запазычаных слоў. Большасць слоў іншамоўнага паходжання не падпарадкоўваюцца закону аканьня пасля цвёрдых і мяккіх зычных: [э]поха, т[э]орыя, [м'э]тро, [м'э]даль. Толькі ў некаторых даўніх запазычаннях гук [э] змяняецца на [а] пасля цвёрдых зычных: адр[а]с, літ[а]ратура, с[а]кр[а]тар. У асобных словах, якія прыйшлі да нас праз рускую мову, пасля зычных [ж], [ц], [р] вымаўляецца [ы]: інж[ы]нер, канц[ы]лярыя, др[ы]зіна, р[ы]сора, бр[ы]зент.

Не назіраецца аканьня пасля мяккіх зычных у многіх іншамоўных словах: [г'э]рой, [к'э]фір, [л'э]генда, [н'э]рон, [jэ]ўропа. Выключэннямі з'яўляюцца даўнія запазычанні: [ja]фрэйтар, ка[л'а]ндар, [с'а]ржант.

Спалучэнні галосных [іо], [іа], [іэ] у сярэдзіне слоў не характэрны для беларускай мовы. Таму ў словах з такімі спалучэннямі ўзнікае ўстаўны гук [j]: б[іja]логія, б[іjo]лаг, кл[іjэ]нт, д[ыja]праектар.

У запазычаных словах узнікае [j] паміж галоснымі на стыку прыстаўкі і кораня: пра[ji]нфармаваць, за[ji]нтрыгаваць.

Вымаўленне нязменных запазычаных назоўнікаў, якія заканчваюцца на мяккі зычны + [э] або цвёрды зычны + [э], як правіла, адпавядае напісанню: атэ[л'jэ] (атэльє), камюні[к'э] (камюніке), ка[фэ] (кафэ), гаф[рэ] (гафрэ).

У большасці слоў іншамоўнага паходжання застаюцца цвёрдымі гукі [д] і [т]: [дэ]легат, [тэ]атр, [ды]візія, сту[дэ]нт, ба[ты]ст, ка[дэ]т. Але калі ў іншамоўных словах ёсць суфіксы -ін-, -ір-, -ё р-, -еец-, -ейск-, -ік-, то адбываецца пераход [д] у [z'], а [т] у [ц']: біле[ц']ік, блан[z']іш, каман[z']ір, ман[ц']ёр, гвар[z']еі, ін[z']еіскі.

У іншамоўных словах назіраецца варыянтнасць у вымаўленні свісцячых з наступным мяккім зычным: [с]фера і [с']фера, атма[с]фера і атма[с']фера, [с]фінкс і [с']фінкс.

У большасці іншамоўных слоў не адбываецца падаўжэння зычных: ка[с]а, а[л']ея, прафе[с]ар, і[м]унітэт, гру[п]а, ма[с]а, тэлегра[м]а. Выключэннем з'яўляюцца наступныя словы: ва[н:]а, ма[н:]а, мадо[н:]а, бо[н:]а, па[н:]а, до[н:]а, Ме[к:]а, ду[р:]а (расліна), м[ц:]а-сапрана, чэ[ц']я-мінея, Жа[н:]а, Та[ц']яна, Ната [л']я, Аўгі[н']я, Аўдо[ц']я, Аксі[н']я.

У словах, якія заканчваюцца збегам зычных (што не характэрна для беларускай мовы), узнікае паміж гэтымі зычнымі кароткі галосны: ме[тар] (метр), філь[тар] (фільтр), мініс[тар] (міністр), дыяме[тар] (дыяметр).

Спалучэнні [дт] на канцы іншамоўных уласных назваў вымаўляецца як [т]: Гу мбаль[т], Краништа[т], Шмі[т].

Спалучэнне [стн] вымаўляецца як [сн]: кантра[сн]ы (кантрастны), кампо[сн]ы (кампостны).

2.7. Асаблівасці вымаўлення галосных, зычных гукаў і іх спалучэнняў дзецьмі дашкольнага ўзросту

Здольнасць успрымаць гукавы склад маўлення ўзнікае ў канцы першага - пачатку другога года жыцця. Варта адзначыць, што дзіця не

звяртае ўвагі на розныя варыянты вымаўлення фанем, яно вельмі хутка засвойвае істотныя прыкметы сваёй роднай мовы.

Дзіця ўжо ў канцы першага года жыцця адрознівае галосныя і зычныя гукі, розныя групы зычных (санорныя, цвёрдыя, мяккія і нш.). На першых этапах дзіця адрознівае далёкія фанемы [д] і [к], [а] і [ж] і не дыферэнцыруе блізкія [д] і [т], [г] і [х], [з] і [с], [б] і [п]. Гэта праяўляецца ў тым, што малыя правільна разумеюць розныя па гукавым складзе словы *акно*, *ляля*, але блытаюць блізкія па гучанні *суп* і *зуб*. Авалоданне фанетычным складам маўлення пачынаецца ў канцы першага года жыцця дзіцяці. Вымаўленне галосных даецца дзецям лягчэй за вымаўленне зычных гукаў. Першым фарміруецца проціпастаўленне максімальна адкрытага, шырокага гука [а] астатнім галосным. Затым засвойваюцца галосныя [і], [у], пасля гэтага [о], [э]. Гук [ы] звычайна замяняецца гукам [і], вымаўленне яго засвойваецца пазней. Паслядоўнасць засваення зычных гукаў у большасці дзяцей свету аднолькавая. Гукі ў складзе першых слоў з'яўляюцца групамі па меры засваення пэўных артыкуляцыйных пазіцый: губныя зычныя [б], [п], [м] з'яўляюцца раней за язычныя [д], [т], [г], [к]; мяккія зычныя раней за цвёрдыя, а глухія раней за звонкія. Пазней за ўсё дзеці засвойваюць вымаўленне свісцячых [з], [с], [дз], [ц], шыпячых [дж], [ч], [ж], [ш], дрыжачага [р]. Пры гэтым дакладнасць артыкуляцыі гука залежыць ад яго пазіцыі ў складзе ці слове. Такім чынам, дзіця засвойвае не ўласна гукі, а пэўныя артыкуляцыйныя комплексы. Варта помніць, што вывучэнне беларускай мовы ў Беларусі адбываецца ў спецыфічнай сацыялінгвістычнай сітуацыі руска-беларускага блізкароднаснага двухмоў'я. Для большасці дзяцей першай мовай, на якой яны вучацца размаўляць і думаць, з'яўляецца руская. Але ў той жа час дзеці даволі рана далучаюцца да беларускай мовы, чуючы яе па радыё, па тэлебачанні. Аднак паўнаўвартаснае беларускамоўнае асяроддзе адсутнічае. Больш таго, дзеці могуць карыстацца рускай мовай нават тады, калі да іх звяртаюцца па-беларуску, бо ведаюць, што іх разумеюць. Такім чынам блізкароднаснасць беларускай і рускай моў патрабуюць спецыфічных падыходаў да навучання беларускай мове.

Да ўмоў навучання блізкароднаснай мове адносіцца усведамленне дзецьмі моўных з'яў, фарміраванне пачуцця блізкароднаснай мовы, наяўнасць узору правільнага літаратурнага вымаўлення, пастаянны кантроль за маўленнем дзяцей на другой мове, кіраўніцтва працэсам авалодвання другой мовай, супастаўленне дзвюх моў (педагог дапамагае дзецям параўноўваць з'явы абедзвюх моў: гук – звук, склад – слог, сказ – предложение, падводзіць да разумення таго, што і беларуская, і руская мовы маюць адны і тыя ж заканамернасці).

Навучанне беларускай мове ў цэлым неабходна разглядаць як навучанне маўленчай дзейнасці, якое немагчыма без развіцця маўленчага слыху.

На кожных занятках беларускай мовы ў рускамоўным асяроддзі важнае месца адводзіцца фарміраванню абагульненага ўмення вымаўляць гукі,

спецыфічныя для беларускай мовы, ізалявана і ў любых словах. Пры гэтым педагог павінен:

- не дапускаць у сваім маўленні няправільна пабудаваных сказаў і зваротаў, парушэння нормаў вымаўлення, нехайнасці пры выбары слоў;
- словы вымаўляць выразна, пастаянна правяраць засваенне іх значэння і правільнае выкарыстанне ў маўленні дзяцей;
- рабіць разборлівым почыркам усе віды запісаў на дошцы.

2.8. Вымаўленне некаторых граматычных форм

У многіх выпадках арфаэпічных норм беларускага літаратурнага вымаўлення пры змяненні граматычных форм слоў адзначаюцца разнастайныя чаргаванні як галосных (аканне, яканне), так і зычных гукаў. Так, у давальным і месным склонах многіх назоўнікаў гукі [ж], [ш] аказваюцца ў пазіцыі перад [ц]. У поўным стылі вымаўлення гук [ш] прыпадабняецца да свісцячага гук [ц] і гучыць як [с] (прыпадабненне шыпячых да свісцячых): [досцы], [носы] (ад *ношка* і *ножка*), [лысцы], [дзярусцы]. Гук [ч], які стаіць перад [ц] у выніку поўнага прыпадабнення шыпячых да свісцячых вымаўляецца як [ц]: *на дудачцы* [надудац:ы] у *торбачцы* [уторбац:ы]. Спалучэнне [стц] крыху скарачаецца, невыразна гучыць [т]: *у паездцы* [упајэстцы], *у настцы* [упастцы]. Тое самае назіраецца і ў спалучэнні [нтц]: [дывэрсантцы], [дылэтантцы].

У дзеяслоўных формах другой асобы адзіночнага ліку спалучэнне літар *-ся* на канцы слоў звычайна вымаўляецца як [с:а]: *аглядаешся* [агладајэс':а], *вучышся* [вучыс':а], *цікавішся* [ц'ікав'іс':а].

Пры словаўтварэнні, калі словаўтваральная аснова заканчваецца на *д*, *т*, *к*, *ч*, а суфікс пачынаецца з *с*, узнікае афрыката *ц*: студэнт+ск=студэнцкі, чытач+ск=чытацкі.

Калі змычныя гукі аказваюцца перад змычна-шчыліннымі зычнымі, то яны могуць вымаўляцца як адпаведныя змычна-шчылінныя, асабліва ў размоўным стылі: [ач:уц'] – *адчуць*, [ач:ын'іц'] – *адчыніць*, [налач:ык] – *наладчык*, [карыц:а] – *карыцца*. У інфінітывах дзеясловаў і ў форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку вымаўляецца афрыката і пішацца падоўжаная афрыката *цц*: *купаецца*, *купацца*, *купаюцца*, *мыецца*, *мыюцца*, *мыцца*.

2.9. Тыповыя арфаэпічныя памылкі ў вусным маўленні дзяцей дашкольнага ўзросту і шляхі іх выпраўлення

У раннім і малодшым узросце многія гукі дзеці не вымаўляюць зусім або вымаўляюць няправільна ці замяняюць іх іншымі гукамі. З'ява замены аднаго гук іншым называецца *субстытуцыяй*. Без субстытуцыі немагчыма

авалодаць гукавой сістэмай роднай мовы. Часцей за ўсё на месцы гука, які дзіця яшчэ не вымаўляе, з'яўляецца гук, найбольш падобны да яго па артыкуляцыйных характарыстыках (*доссік* замест *дожджык*, *Баля* замест *Валя*). Дзіця паступова пераходзіць ад аднаго субстытута да іншага, усё больш набліжаючыся да нарматыўнага вымаўлення. У цэлым маўленне характарызуецца агульнай змякчальнасцю (*лізіцька* замест *лыжачка*, *міська* замест *мышка*).

Назіраюцца пэўныя асаблівасці ўзнаўлення дзецьмі дашкольнага ўзросту складовай структуры слова. Гэта, перша за ўсё, з'ява пад назвай **складовая элізія** – скарачэнне слоў. Паколькі першыя словы дзіцяці ўключаюць адзін, максімум два склады, “доўгія” словы (трох- чатырохскладовыя) малы спачатку імкнецца скараціць да звыклых яму адно- двухскладовых. Складовая элізія залежыць ад размяшчэння складоў у адносінах да націскага склада. Спачатку дзіця здольна ўзнавіць толькі націскны склад (*бан* замест *банан*). Далей малы пачынае арыентавацца на першы склад, пераносячы на яго націск (*ба* замест *барабан*). Наступны крок – дзіця ўзнаўляе першы і націскны склад у сукупнасці (*бабан*). І, нарэшце, дзіця засвойвае рытмічную структуру слова поўнасцю. Другой асаблівасцю ўзнаўлення складовай структуры словы з'яўляецца **метатэза** – перастаноўка гукаў або складоў у слове. Дзеці часта называюць *сабакубасякай*, *малаток* – *маталком*, *чарвяка* – *чаўраком*. Замест *гольфы* гавораць *гофлі*. Не ўсе дзеці аднолькава авалодваюць гукавой сістэмай маўлення. Адны імкнуцца перш за ўсё ўзнавіць рытміка-меладычную структуру слова і не клапацяцца аб якасці гукаў, што яго складаюць: *ціся* – *кніжка*, *цянянянь* – *тэлефон*. Гэта дзеці “складовага” тыпу. Іншыя дзеці – “гукавы” тып -- імкнуцца дасягнуць дакладнасці артыкуляцый гукаў, таму асвойваюць словы па частках на працягу некалькіх месяцаў: *па* – *папа* – *паця* - *папаця* – *папата* – *лапата*. На чацвёртым-пятым годзе жыцця колькасць гукаў, якія вымаўляюцца няправільна, значна памяншаецца, знікае іх агульнае змякчэнне, рэдка сустракаюцца парушэнні ў складовай структуры слова. У дзяцей з'яўляецца правільнае (хаця і нястойкае) вымаўленне свісцячых, шыпячых гукаў і [р]: у адным гукаспалучэнні дзіця правільна вымаўляе гэтыя гукі, у іншым – няправільна. Тыповай з'яўляецца “адваротная замена” гукаў, калі замест строгага субстытута ставіцца толькі што засвоены гук (*Рарыса* замест *Ларыса*, *жамок* замест *замок*). Дзеці яшчэ не заўсёды даферэнцыруюць гукі, блізкія ў артыкуляцыйных ці акустычных адносінах: [с] - [ш], [з] - [ж].

3. Практычныя заданні

1. Вымавіце і запішыце ў транскрыпцыі словы па наступных артыкуляцыйных прыкметах:

I. Слова складаецца з 6 гукаў.

1. Зычны, шумны, глухі, змычна-шчылінны (афрыката), пярэднеязычны, пярэднепаднябенны, мяккі, свісцячы.
  2. Галосны, нелабіялізаваны, верхняга пад'ёму, пярэдняга рада.
  3. Зычны, шумны, глухі, шчылінны, пярэднеязычны, пярэднепаднябенны, зацвярдзелы, шыпячы.
  4. Галосны, нелабіялізаваны, верхняга пад'ёму, сярэдняга рада.
  5. Зычны, санорны, змычна-шчылінны (насава), пярэднеязычны, пярэднепаднябенны, мяккі.
  6. Галосны, нелабіялізаваны, ніжняга пад'ёму, сярэдняга рада.
- II. Слова складаецца з 6 гукаў.

1. Зычны, шумны, глухі, шчылінны, пярэднеязычны, пярэднепаднябенны, мяккі,

свісцячы.

2. Зычны, санорны, шчылінны, губна-зубны, мяккі.

3. Галосны, нелабіялізаваны, ніжняга пад'ёму, сярэдняга рада.

4. Зычны, шумны, глухі, выбухны, пярэднеязычны, зубны, цвёрды.

5. Зычны, санорны, змычна-праходны (ротавы), пярэднеязычны, зубны, цвёрды.

6. Галосны, лабіялізаваны, сярэдняга пад'ёму, задняга рада.

2. Прачытайце, захоўваючы правілы арфаэпіі. Затранскрыбіруйце выдзеленыя словы, падзяліце іх на склады, дайце характарыстыку кожнаму складу і выканайце фанетычны разбор.

Словы

Над намі словы ўладараць.

Мы чуем і гаворым іх.

Яны то здружаць, то пасвараць

Сяброў і ворагаў маіх,

Бо словы розныя бываюць.

Адны – агню стрымаюць шквал,

Другія словы забіваюць

Усё жывое напавал.

Ад слова сэрца халадзее,

Праходзяць сон і забыццё,

Ад слова рушацца *надзеі*,

Ад слова свеціцца жыццё.

Ад слова вырастаюць крылы,

А ў сэрцы стукае *любоў*,

Ад слова прыбываюць сілы.

Дык *не шкадуйце* шчырых слоў!

(С.Грахоўскі)

3. Запішыце і затранскрыбіруйце словы. Вызначце, у выніку якіх фанетычных працэсаў яны набылі такое гучанне.

Асістэнцкі, білецкі, веснік, геніяльны, гладыёлус, дыяспара, завушніцы, кандыцыянер, людскі, матроскі, міласэрны, на агародзе, на дудзе, наводдаль, навобмацак, навуковы, Навум, павучок, палескі, параходства, пасны, праязны, псіхіятрычны, сакратарыят, у кофце, чацвёрты, шчаслівы, юнацкі.

4. Запішыце і затранскрыбіруйце словы, ахарактарызуйце асіміляцыю зычных.

Адцэджаны, адчайна, адчапіць, анекдот, асмеліцца, бязлітасна, бярозка, вакзал, замажце, з жаху, з кубка, манцёр, над хатай, на палічцы, падпісаць, падцёк, перапісчык, пераплётчык, пражскі, разбіць, расчаравацца, рэдка, свечка, сустрэнешся, счапляць, счарсцвець, хоць бы, экзатычны, як бачыш.

5. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запішыце. Выпішыце словы, у якіх адбываюцца пазіцыйныя і камбінаторныя змены гукаў, ахарактарызуйце іх.

Исследования, проведенные Российской академией наук, позволяют говорить о том, что ДНК способна воспринимать человеческую речь и читаемый текст по электромагнитным каналам. Причем одни тексты

оздоравливают гены, а проклятия и inferнальная лексика (матерщина) вызывают мутации, ведущие к вырождению человека. Ученые предупреждают, что любое произнесенное слово есть не что иное, как волновая генетическая программа, влияющая не только на нашу жизнь, но и на жизнь наших потомков. Совсем не случайно в церковнославянском языке слова *язык* и *народ* суть одно слово: каков язык – таков и народ.

Будем же помнить о том, что граница языка отдельно взятого человека есть в то же самое время и некая граница его духовного мира. Неудивительно поэтому, что объем лексики у Пушкина составляет 313 тысяч слов, а у Лермонтова и того больше – 326 тысяч! И не налицо ли стремительная лексическая (а значит, и духовная, и интеллектуальная!) деградация нашего общества в сторону печально знаменитой героини И.Ильфа и Е.Петрова – Элочки-Людоедки.

Василий (Фазиль)

Ирзабеков

6. Затранскрыбіруйце словы. Складзіце з імі сказы і запішыце. Прачытайце, захоўваючы правілы арфаэпіі.

Афганістан, без згоды, без толку, з іголачкі, з Італіі, з лесу, на імя, наш і ваш, не ішоў, не мог, не чуў, праз лісце, скеміць, смех і грэх, схіліцца.

7. Спішыце, пастаўце націск у беларускіх і рускіх словах.

Абух – обух, аер – аир, асака – осока, балаваць – баловать, бліснуць – блеснуть, валёнак – валенок, вярба – верба, вугор – угорь, выбоіна – выбоина, гваздзікі – гвоздики, гліняны – глиняный, дачыста – дочиста, заговор – заговор, занятасць – занятость, знахар – знахарь, ікаць – икать, каменны – каменный, каршун – коршун, кішка – кишка, коклюш – коклюш, крапіва – крапива, кухонны – кухонный, ласкавы – ласковый, латаць – латать, ломаць – ломать, лопух – лопух, набожны – набожный, наспех – наспех, Нясвіж – Несвиж, фартух – фартук, чыхаць – чихать, ядраны – ядрёный.

8. Прачытайце, захоўваючы правілы арфаэпіі. Выпішыце словы з фанетычнымі асаблівасцямі беларускай мовы, ахарактарызуйце апошнія.

Яшчэ зямля не ачысцілася ад снегу, а падбел ужо ўспыхнуў. Пахам сыходзіць усё нясмелым. Адразу нават і не скажаш, чым духмяніць. Толькі як разатрэш у руках сцяблінку – здагадаешся: смолкаю! Ледзь улоўны, але надзвычай прыемны пах жывіцы...

Учора вырашыў набраць жменьку падбелу. А прыйшоў на Мурашыну палянку – расчараваўся. Кветкі ўжо надзелі пуховыя берэцікі і здаваліся стомленымі. Яны нібы дакаралі: ну як ты мог спазніцца, чалавеча?

У суседнім лажку ўсё ж адшукаў некалькі залацістых каліўцаў. Выйшаў з лесу, ступіў на тратуар, і мяне тут жа спынілі дзяўчаткі.

– Кветкі? – здзіўлена сказала адна.

Другая паглядала і толькі разгублена ўсміхалася. Трэцяя была з ціхаю просьбай у вачах.

Я нейкі час вагаўся: якой аддаць кветкі? Той, што з косамі, як у русалачкі? А мо той, што падобна да цыганачкі? Ці той, што ўся ў вяснушках?

Падзяліў на трох.

(Я.Пархута)

9. Прачытайце і вывучыце на памяць вершы для дзяцей дашкольнага ўзросту.

Артур Вольскі

СВЯТА МАМ

Сёння свята нашых мам,

Прыйдуць мамы ў госці к нам.

Мы ўсім садам іх чакалі,

Падарункі рыхтавалі:

Хто хусцінку вышываў,

Хто карцінку маляваў,
Кожнай маме — падарунак,
Кожнай маме — пацалунак.

Павіншuem мы сваіх
Мам любімых, дарагіх.
Дружна шчасця пажадаем,
Дружна песню заспяваем.

Рыгор Барадулін

ТАЛАКА

Мы не ведаем спакою,
Дом будуем талакою.
Талака! Талака!
Не стамляецца рука.

Мы дужэем з кожным разам.

Талакою —
Значыць разам

Талака! Талака!

Смех картавы малатка.

Мы сябрам дапамагаем,

І пілуем, і стругаем.

Талака! Талака!

Дайце дужым малака!

Лапатушкі-хуткамоўкі

І зусім

Не крыллем птушкі —

Языкамі лапатушкі,

Хутка мовячы, лапочуць,

Сакатушкамі сакочуць.

***

Бач,

Як навастрылі вушкі

Хуткамоўкі-балбатушкі.

І балбочуць, і якочуць.

Ці не збегчы з дому хочуць?

***

У нябачанай кватэры

Дзверы

Зробіма з паперы.

Хуткамоўкі змоўкнуць крышку,

Покуль не адчынім кніжку.

***

Пасвішчы на пасвішчы,
Курапатак пасвячы.
А, каркуючы карчы,
Пра харчы карцу крычы.

***

Спакойна шпакоўню ціхую
Шукае шпак са шпачыхаю.

***

Ехалі ў вясёлай згодзе
Параход на карагодзе,
Карагод на параходзе.
Ім казалі пара: годзе!

***

Калі жывеш на хутары,
З кампутарам пагутары.

***

Не наступі на золку
На золкую зёлку.

***

Каштуе колькі колкі

Кончык іголки?

***

Каню не кажы,

Што канюшына ў кашы.

***

Рэха вывалілася з арэха

І паехала ў рэхава.

***

Мулка зроку ў зроку,

Гулка ўранні зроку.

***

Звалілася з вяза ваза,

А з бука

Азбука.

***

У Клічава сваё клічава.

У Крычава сваё крычава.

У Лепеля сваё лепліва.

У Магілёва сваё імглёва.

4. КАНТРОЛЬНАЯ ПРАЦА

на тэмах “Фанетыка”, “Арфаэпія”

Мэта. Праверыць лінгвістычную і маўленчую кампетэнцыю студэнтаў, іх уменне карыстацца набытымі ведамі.

Варыянт 1.

Заданне 1.

- *Затранскрыбіруйце тэкст.*
- *Зрабіце фанетычны разбор выдзеленага слова.*
- *Вызначце і ахарактарызуйце фанетычныя з’явы, характэрныя для беларускай мовы.*

Перад раніцай прашумела навалымца без гromу. На світанні яна сціхла, дождж сышоў на захад, а за ім хутка сплылі і хмары. Над палямі засінула чыстае неба, зазіхацела **жнівеньскае** сонца.

Заданне 2.

Затранскрыбіруйце словы, вызначце, у выніку якіх фанетычных працэсаў яны набылі такое гучанне.

Завушніцы, праязны, бібліятэка, завод, суседскі, журавель, што, білецік.

Заданне 3.

Затранскрыбіруйце словы ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і ахарактарызуйце ў іх асіміляцыю зычных (калі ёсць).

Анекдот, адчыніць, бязлітасны, счарсцвець, бейсбол, з вёскі, рэдка, згіб, здзіўляешся, звярынец, радасць.

Варыянт 2.

Заданне 1.

- *Затранскрыбіруйце тэкст.*
- *Зрабіце фанетычны разбор выдзеленага слова.*
- *Вызначце і ахарактарызуйце фанетычныя з’явы, характэрныя для беларускай мовы.*

Калі зноў засвяціла сонца, на ранішняю зямлю сышла гарачыня. Луг ахутала трапяткая, **бязлітасная** пякучая смуга. З таго дзянька гарачыня не дужа ўжо хацела спадаць аж да самага канца жніўня.

Заданне 2.

Затранскрыбіруйце словы, вызначце, у выніку якіх фанетычных працэсаў яны набылі такое гучанне.

Ксёндз, абласны, у куце, воблака, талерка, дыягназ, пераезд, гарадскі.

Заданне 3.

Затранскрыбіруйце словы ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і ахарактарызуйце ў іх асіміляцыю зычных (калі ёсць).

Адцягнуць, экзотыка, пражскі, свечка, к дому, развітаешся, у палатцы, з жонкай, з поля, хто, сцерагчы.

Варыянт 3.

Заданне 1.

- *Затранскрыбіруйце тэкст.*
- *Зрабіце фанетычны разбор выдзеленага слова.*
- *Вызначце і ахарактарызуйце фанетычныя з'явы, характэрныя для беларускай мовы.*

Вакол з усіх бакоў было поле. Справа яно прасцягвалася далёка, аж да самага **небасхілу**. Толькі зрэдку дзе-нідзе выпадкова прымосціцца не надта старая грушка ці зусім маладзенькая бярозка.

Заданне 2.

Затранскрыбіруйце словы, вызначце, у выніку якіх фанетычных працэсаў яны набылі такое гучанне.

Навучэнец, патрыёт, капусны, у мёдзе, грамадскі, моладзь, далонь.

Заданне 3.

Затранскрыбіруйце словы ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і ахарактарызуйце ў іх асіміляцыю зычных (калі ёсць).

Наводчык, вакзал, асмеліцца, на палічцы, так было, без просьбы, спяшаешся, праезджы, схільнасць.

Варыянт4.

Заданне 1.

- *Затранскрыбіруйце тэкст.*
- *Зрабіце фанетычны разбор выдзеленага слова.*
- *Вызначце і ахарактарызуйце фанетычныя з'явы, характэрныя для беларускай мовы.*

Дні стаялі ўвесь час пагодныя, неба сінела бяздоннае, лёгкае – на ім толькі час ад часу ў недасягальнай вышыні зіхацелі белыя, як пух, лёгкія воблачкі. Жніво ўжо прайшло, жыта зжалі.

Заданне 2.

Затранскрыбіруйце словы, вызначце, у выніку якіх фанетычных працэсаў яны набылі такое гучанне.

Катэдж, геніяльны, радасны, палескі, у агародзе, сыроватка, ілгун, хто.

Заданне 3.

Затранскрыбіруйце словы ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і ахарактарызуйце ў іх асіміляцыю зычных (калі ёсць).

Лічба, футболка, збіраешся, разжаліць, з вядра, латышскі, у палатцы, як было, схітрыць, подзвіг.

Варыянт5.

Заданне 1.

- *Затранскрыбіруйце тэкст.*
- *Зрабіце фанетычны разбор выдзеленага слова.*
- *Вызначце і ахарактарызуйце фанетычныя з'явы, характэрныя для беларускай мовы.*

Шэры туман павіс над зямлёй. Ён быў такі густы, нібы хто сабраў туманы з усяго свету і пусціў іх сюды. Відаць, як у святле ліхтароў мігцяць мільёны малюсенькіх кропелек, пераліваюцца, мітусяцца без толку.

Заданне 2.

Затранскрыбіруйце словы, вызначце, у выніку якіх фанетычных працэсаў яны набылі такое гучанне.

Годзік, стадыён, кантрасны, ніводзін, дождж, матроскі, дзёран, скарасны.

Заданне 3.

Затранскрыбіруйце словы ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і ахарактарызуйце ў іх асіміляцыю зычных (калі ёсць).

Экзатычны, світанне, з часопіса, памажце, цётчын, у вокладцы, пераможца, з вясны, расхінуць.

Варыянтб.

Заданне 1.

- *Затранскрыбіруйце тэкст.*
- *Зрабіце фанетычны разбор выдзеленага слова.*
- *Вызначце і ахарактарызуйце фанетычныя з'явы, характэрныя для беларускай мовы.*

Маўкліва стаяў лес. Падчас толькі на верхавінах прабягаў лёгкі ветрык. Дрэвы пагойдваліся, чуўся ледзь улоўны пошум, і, здавалася, канца яму не будзе. Апускалася на зямлю жоўтае лісце.

Заданне 2.

Затранскрыбіруйце словы, вызначце, у выніку якіх фанетычных працэсаў яны набылі такое гучанне.

Шчаслівы, перыяд, суседскі, завочны, калідор, арыентацыя, у хаце, хто.

Заданне 3.

Затранскрыбіруйце словы ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і ахарактарызуйце ў іх асіміляцыю зычных (калі ёсць).

Выкладчык, з жыта, госці, на рэчцы, ад цябе, расшчапіць, экзамен, носьбіт, з чаго, развітаешся.